

Категорійні значення в неелементарному простому реченні

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем функційно-категорійної граматики. Проаналізовано категорійні семантико-синтаксичні значення в неелементарному простому реченні.

Ключові слова: неелементарне речення, підкатегорія звертання, підкатегорія дуплексива, підкатегорія інструментального суб'єкта, підкатегорія предикатної субстанційності.

Мирченко Н. В. Категориальные значения в неэлементарном простом предложении. Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем функціонально-категоріальної граматики. Проаналізовані категоріальні семантико-синтаксичні значення в неелементарному простому реченні.

Ключевые слова: неэлементарное предложение, подкатегория обращения, подкатегория дуплексива, подкатегория инструментального субъекта, подкатегория предикатной субстанционности.

Mirchenko M. V. Categorical Meanings in the Non-Elementary Simple Sentence. The article continues the sequel of publications of the author devoted to the problems of functional categorical grammar. Categorical semantic-syntactic meanings in the non-elementary simple sentence are analysed in the article.

Key words: the non-elementary sentence, the subcategory of address, the subcategory of duplexive, the subcategory of instrumental subject, the subcategory of predicative substantivity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Семантико-синтаксичною основою неелементарного речення виступає елементарне – з предикатом і зумовленими його валентністю позиційними партнерами, які становлять центральну (базову) структуру для утворення ускладненого (неелементарного) речення. Найчисельнішу групу серед простих ускладнених речень становлять речення з детермінантними членами, що пов'язані зі структурою складного речення і зберігають тотожний із ним семантико-синтаксичний спектр відношень, які не зумовлені валентністю предиката. Такі відношення реалізують вторинні синтаксеми з темпоральними, умовними і т. п. значеннями, які репрезентують відповідні грами категорій семантико-синтаксичного типу. Основними формами згаданих семантико-синтаксичних відношень стали прикметниково-відмінкові сполуки, які й передають широку палітру семантичних відтінків і формальних позицій другого рангу в ускладненій структурі. Характерним для неелементарного простого речення є також семантичне ускладнення різновидів надкатегорії субстанційності. Зокрема, в неелементарному реченні можливе переміщення предикатного компонента в непередикатну (субстантивну) позицію (підмета чи другорядного члена речення) з одночасним перетворенням (приспосовуванням) його на синтаксичний іменник. Вторинний (номіналізований в іменник) предикат поєднує в собі семантику ознакового слова й функцію (формально-синтаксичну) субстанційної синтаксеми та відповідну позицію, які надають додаткових категорійних субстанційних значень суб'єкта, об'єкта, інструменталю тощо, напр.: *Крик перелякав хлопчика ← Хлопчик перелякався, бо хтось закричав; Я почув стогін ← Я почув, як хтось стогнав.*

Субстанційність як ускладнена семантико-синтаксична надкатегорія неелементарного простого речення відображає характер об'єднання субстанційних (іноді субстанційних і несубстанційних) категорійних значень в одній формі реченнєвого компонента-слова. Вона охоплює чотири основні підкатегорії: підкатегорію звертання, підкатегорію дуплексива, підкатегорію інструментального суб'єкта і підкатегорію предикатної субстанційності з подальшим їхнім грамемним членуванням.

Специфічно модифікує просте речення вокативна синтаксема, що є результатом об'єднання двох семантично елементарних речень, напр.: *Ти не плач, моя кохана, з бою виглядай* (А. Малишко); *Зупиніть, поети!* (Б. Олійник).

Мета нашої статті – окреслити функційні категорійні значення в неелементарному простому реченні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Підкатегорія звертання. Підкатегорія звертання, підпорядкована надкатегорії субстанційності неелемен-

тарного простого речення, називає особу (або персоніфіковані предмети й поняття), до якої (яких) безпосередньо звертається мовець. До неї входять три грамеми: грамема адресата й потенційного суб'єкта дії, грамема акцентованого адресата й нейтралізованого суб'єкта дії і грамема адресата з ідентифікаційною функцією.

Підкатегорія звертання є ускладненою підкатегорією субстанційності. Кличний відмінок як форма вираження підкатегорії має такі функціональні (формальні й семантичні) ознаки. Він указує на адресата й водночас суб'єкта потенційної дії з первинною для нього формально-синтаксичною центральною позицією у структурі неелементарного речення. Кличний відмінок стосується передусім адресата-співрозмовника, якого суб'єкт-мовець спонукає до виконання дії, в якій адресат дії стає потенційним суб'єктом. Отже, у формі кличного відмінка конденсовано виражено складну структуру: мовця і його інтенцію, спонукування до дії (суб'єкт і предикат) і співрозмовника (адресата вихідної моделі) та потенційну його дію з можливими валентними партнерами, напр.: *Не щобечи, соловейку, на зорі раненько* (В. Забіла); *Не заливай, батьку, примерклого ока гіркими сльозами ...* (П. Куліш).

Кличний відмінок і наказовий спосіб дієслова реалізують ускладнену підкатегорію надкатегорії субстанційності (підкатегорію звертання), адресатно-суб'єктність у діапазоні взаємодії активності-пасивності-активності, вихідну потенційну спрямованість, супровідну емотивність та фінальну перспективу дії. Кличний відмінок як показник цих значень є похідним утворенням, яке виникло в результаті злиття (конденсації) двох речень зі спільним лексичним компонентом, що глибинно перебуває в різних семантико-синтаксичних позиціях – адресата й суб'єкта. Ці функції й позиції збіглися в конденсованій формі відмінка. На формально-граматичному рівні кличний відмінок представляє категорію підмета в особливій синкретивно-варіантній формі з адресатно-суб'єктною функцією. Будучи конденсованим елементом згорнутого речення з основною базовою адресатною функцією, кличний відмінок орієнтований на значення потенційного суб'єкта дії, якщо предикат виражає імперативну семантику. Основна, отже, у кличного адресатна функція, ускладнена суб'єктною та особливою емотивною семантикою. Із цього погляду кличний відмінок не досягає повної суб'єктної категорійності називного в підметовій формально-граматичній позиції. Отже, первинна семантико-синтаксична функція кличного – адресатно-суб'єктна, що сприяє цій формі реалізувати категорію підмета¹. Зазначимо, що кличний відмінок (форму) типово розглядають як синтаксично ізольований від речення компонент [СУЛМ, 1, 225], якому властива функція адресата мовлення. У дослідженнях українських та російських лінгвістів кличний усе частіше кваліфікують як відмінок з основною для нього підметовою функцією [2, 142–156], напівпідметовою [3, 3–11] або подвійною: напівпідметовою і напівзвертанням [4, 30].

Але якщо в російській мові функцію кличного бере на себе називний, то в українській кличний відмінок належить до відмінкової парадигми й виступає окремим відмінком, який має власні розрізняльні морфолого-синтаксичні ознаки². І. Р. Вихованець розрізняє, наприклад, три різновиди кличного відмінка: а) семантично складний (адресата – потенційного суб'єкта); б) семантично складний акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта і в) кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи [7, 142], пор. [14].

Такий розподіл семантико-синтаксичних функцій кличного відмінка доволі аргументований.

Кличному відмінкові властива первинна семантико-синтаксична функція адресата – потенційного суб'єкта дії й формально-синтаксична категорійна функція підмета. Виокремлення цієї функції виразно показує відмінність кличного відмінка від називного, якому властива загальніша спеціалізація: називати суб'єкти, що беруть або не беруть участі в комунікативному акті. Із цього погляду кличний вирізняють другоособовість (адресатність), синкретизм і вузька лексична сфера вживання відмінкової форми: назви істот (людей), метафоричних, образних (персоніфікованих) понять, напр.: *О, не тривожте, люди, його прах!* (Л. Костенко); *Народе мій! Твоє буття затяте В моїй крові*

¹ Пор.: "...кличний, як і називний, маючи відповідну дієвість у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому. ... Кличний ... є друга особа і, як така, узгоджується з другою особою дієслова..." [5, 100].

² І. О. Бодуен де Куртене наголошував: "Відмінність називного (*nominativus*) і кличного (*vocativus*) відмінків ... можна було б охарактеризувати ... таким чином, що *vocativus* є відмінок вольовий, а *nominativus* відмінок описовий, відмінок розповіді і повідомлень" [6, 4].

затято клекотить!.. (І. Драч); *О люта пам'яте, бездонна Аріадно, Ти сучиш нить свою, складаючи нещадно Кровоточиві літери в рядки* (Є. Маланюк).

Семантично складний кличний акцентованого адресата виокремлює первинну семантичну функцію – адресата – й семантично знебарвлює суб'єктну функцію, напр.: *Мій Боже, що ті люди мелють* (Л. Костенко), пор.: *Зглянься над жінкою, доле, в чорну, як сум, годину* (Б. Олійник), де в другому реченні ці функції конденсовано з'єднані. Акцентовано-видільна адресатна функція не зумовлює, звичайно, функції суб'єктної потенційної.

А в реченнях *Дівчинко моя мила, Ти блискавкою брови Серце мені затьмила* (Д. Павличко); *Я стужився, мила, за тобою* (Д. Павличко) кличний відмінок семантично дублює займенникові іменники другої особи й виконує іншу семантико-синтаксичну функцію – функцію ідентифікації.

Реченнєва підкатегорія звертання реалізує апелятивну функцію¹, що впливає з умов комунікативного контакту. Цю підкатегорію представляють три функціональні різновиди кличного відмінка.

Отже, підкатегорію звертання реалізує: 1) грамема адресата – потенційного суб'єкта дії (– *Степане! Біжи вівці вилучати!* (М. Коцюбинський)); 2) грамема акцентованого адресата мовлення – нейтралізованого потенційного суб'єкта дії (– *Сестричко! Доненько! Ну врятував я тебе, однісіньку* (Л. Костенко)); 3) грамема адресата з ідентифікаційною функцією (*Рідна мати моя, ти ночей не доспала* (А. Малишко)).

Виокремлення кличного відмінка як інтонаційного автономного утворює односкладне речення з акцентованою адресатно-суб'єктною позицією в комунікативному процесі, напр.: – *Матінко моя!.. – кричить він, – Матінко!..* (М. Коцюбинський). Такі речення українські граматики називають по-різному: вокативними односкладними, комунікатами звертальними, еквівалентами речень.

Підкатегорія звертання як центральна домінанта має значення другої особи, що передає іменникова форма кличного відмінка й дублює імператив дієслова. Зв'язок звертання як компонента (конденсованого речення) з основною базовою реченнєвою конструкцією (інтраструктурою) реалізується на основі синтагматичного зчеплення або інкорпорації. Основою такого зв'язку є структурно-композиційна й міжреченнєва організація мовлення, інформативно-змістові й суб'єктивно-модальні чинники. Є підстави розглядати підкатегорію звертання як базову підкатегорію функційно-синтаксичної надкатегорії апелятивності, у сферу якої входять, крім звертання, інші категорійні значення.

Підкатегорія дуплексива. Особливим статусом у системі категорій речення вирізняється дуплексив – компонент речення з подвійним синтаксичним зв'язком і відповідною категорійною семантико-синтаксичною функцією. Семантико-синтаксична підкатегорія дуплексива, підпорядкована надкатегорії субстанційності неелементарного простого речення, вказує на ускладнену субстанційність, зумовлену семантико-синтаксичною валентністю двох предикатів і подвійними синтаксичними зв'язками субстанційної синтаксеми. Вона охоплює три основні грамеми: грамему суб'єкта дії (процесу) і суб'єкта стану, грамему об'єкта дії і суб'єкта стану, грамему адресата дії і потенційного суб'єкта дії.

Термін “дуплексив” найчіткіше відображає категорійні функції таких компонентів у реченні². У реченнях із дуплексивом спостерігаємо зв'язок іменникового компонента з двома предикативними: дієслівним та прикметниковим чи дієприкметниковим, напр.: *Наталка прибігла сердита, задихана* (О. Гончар); *Іван добре пам'ятав свою маму ще молодою...* (Г. Тютюнник). Подібні конструкції виникають у результаті згортання в ускладнене просте речення двох вихідних елементарних простих речень, із дієслівним (дії чи процесу) та прикметниковим (дієприкметниковим) присудками. Ускладнене в такий спосіб речення має подвійний присудок із першоранговою категорійністю дієслівного (базового) присудка та поєднанням його семантики з другим присудковим елементом, на який поширюються категорійні значення (часу, модальності), котрі він транспонує від першого присудка. Підмет у формі називного перебуває з подвійним присудком у паралельно-последовному зв'язку: його позиція є автономною і щодо першого, і щодо другого, але водночас через перший посилюється друга семантична ознака – суб'єкта стану поряд зі значеннями суб'єкта дії (процесу). Іменниковий компонент є складним семантичним компонентом – синтаксемою, напр.: *Джантемирові коні прийшли до фінішу змилені та зморені* (З. Тулуб); *Сагайда якусь мить стояв приголомшений і*

¹ На цій основі кличний відмінок розглядають у граматиці особливої підграматики апеляції, протиставляючи іншим відмінкам як відмінкам підграматики репрезентативності [8, 29–31].

² Термін “дуплексив” застосовують у своїх працях Л. Д. Чеснокова, О. Б. Сиротиніна [див.: 9, 10] та ін.

засліплений блиском вранішньої природи (О. Гончар). Отже, такий дуплексив реалізує грамема суб'єкта дії (процесу) – суб'єкта стану. Ця грамема, безпосередньо підпорядкована підкатегорії дуплексива, позначає в позиції підмета зумовлену семантико-синтаксичною валентністю дієслівного та прикметникового (дієприкметникового) предикатів і подвійним синтаксичним зв'язком, а отже, ускладнену суб'єктну семантику, що виявляється в об'єднанні двох різновидів значень суб'єкта – суб'єкта дії чи процесу і суб'єкта стану.

Іншу семантичну модифікацію передають дуплексиви, що перебувають у позиції не підметового компонента, а другорядного. Тоді виникають у простому неелементарному реченні в результаті згортання двох простих елементарних речень дуплексиви-компоненти, які мають в основі дещо глибші перетворення. У цих складніших процесах модифікації формам іменникових відмінків властиві комплексні формально-синтаксичні функції – і функція прислівного валентно поєданого другорядного члена речення, і функція вторинного підмета, що її набуто в пристосуванні цих форм до позицій у неелементарному реченні. Зазначимо, що базова конструкція речення має трьохелементну структуру: “називний суб'єкта + предикат дії чи процесу + знахідний об'єкта (процесу) або давальний (знахідний) адресата дії”. Дієслівний предикат, зокрема, передає валентне спрямування дії чи процесу на об'єкт (*нести, везти, тримати, бачити, пам'ятати, уявляти*); знахідний об'єкто-суб'єкта – семантику особи, рідше – предмета, на які можливе поширення дії чи процесу. Базовий предикат тут створює проєкцію категорій часу, способу (модальності) на вторинний предикат у прикметниковій чи іншій формі, напр.: *Моя мама вмерла й покинула мене маленькою* (І. Нечуй-Левицький) – *мене* (об'єкт і суб'єкт стану); *Він уявляв його (батька) саме отаким* (А. Головка) – *його* (об'єкт процесу і суб'єкт стану). При особових дієслівних формах предикатів типу *показувати, прохати, просити* та поєданому з ними іменниковому предикатові давальний або знахідний відмінки, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язкові, передають категорійне значення адресата дії і потенційного суб'єкта дії, напр.: *Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комисиї, скласти свої клунки й бути наготові* (М. Коцюбинський); ... *Семен просить Мотрю жити на віру* (М. Коцюбинський). У розглянутих випадках функціонують різні грамеми – грамема об'єкта (процесу) та суб'єкта стану і грамема адресата дії та потенційного суб'єкта дії. Грамема об'єкта дії (процесу) та суб'єкта стану вказує на функціонування в комплексній формально-синтаксичній позиції валентно поєданого другорядного члена речення і вторинного підмета синтаксеми з ускладненою об'єктно-суб'єктною семантикою, зумовленою семантико-синтаксичною валентністю дієслівного та прикметникового (дієприкметникового) предикатів і подвійним синтаксичним зв'язком, а грамема адресата дії та потенційного суб'єкта дії – на функціонування в комплексній формально-синтаксичній позиції валентно поєданого другорядного члена речення та вторинного підмета синтаксеми з ускладненою адресатно-суб'єктною семантикою, зумовленою семантико-синтаксичною валентністю власне-дієслівного й інфінітивного предикатів і подвійним синтаксичним зв'язком.

Отже, підкатегорію дуплексива структурують три різновиди граем: 1) грамема суб'єкта дії – суб'єкта стану (*Батько розповідав схвильований...*); 2) грамема об'єкта дії (процесу) – суб'єкта стану (*Він уявляв батька саме отаким* (А. Головка); *Я знав (бачив) батька дужим...*); 3) грамема адресата дії – і потенційного суб'єкта дії (*Батько прохав сина прочитати листа*).

Підкатегорія дуплексива є особливою підкатегорією субстанційності, що відтворює функціонування конденсованих, похідних від складного речення елементів у структурі простого неелементарного речення. Вона окреслює вторинні формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні функції базових одиниць вихідного простого елементарного речення, перетворюючи його на просте неелементарне (ускладнене).

Підкатегорія інструментального суб'єкта. Підкатегорія інструментального суб'єкта, підпорядкована надкатегорії субстанційності неелементарного простого речення, позначає поєднання в синтаксемі похідної (позиційної) суб'єктної семантики з вихідною (первинною) інструментальною семантикою. Вона має дві грамеми – грамему суб'єкта-знаряддя і грамему суб'єкта-засобу.

Підкатегорію інструментального суб'єкта характеризує дифузна семантика: з одного боку, категорійна суб'єктна функція в реченні й валентна позиція, зумовлена предикатом, з іншого – дещо послаблена вихідна (глибинна) інструментальна семантика, яка супроводжує набуто в похідному простому реченні функцію суб'єкта. Перебуваючи в нетиповій для себе суб'єктній реченнєвій позиції і підметовій формально-синтаксичній функції, підкатегорія інструментального суб'єкта ви-

різняється пасивністю щодо реального носія дії, напр.: *Проїздили з навісним гуркотом возами; Пробіг автомобіль...* (М. Рильський), пор.: *Пробігли автомобілем*. Будучи змінюваними в синтаксичній моделі речення, аргументи предиката перебирають на себе в певних умовах внутрішні семи інших позиційних партнерів¹.

Позиція називного відмінка є спеціалізованою для реалізації суб'єктності, тому в цій позиції інші неспеціалізовані компоненти пов'язані з формально-граматичною категорією підмета, семантико-синтаксичною суб'єкта й комунікативною теми [13, 169]. Називний підмета як партнер присудка у двоскладній моделі визначає форму присудка, з одного боку, й сам має цю форму завдяки присудковій – з другого. Присудково-підметовий мінімум є визначальним у такій моделі. Якщо ж у суб'єктній (і підметовій) позиції з'являються семи з інструментальним значенням у результаті трансформації, то на семантику суб'єкта нашаровуються додаткові семи зняряддя або засобу дії, оскільки визначальною функцією називного у двоскладній моделі є конститутивна суб'єктна функція й сильновалентна позиція. Підкатегорія інструментального суб'єкта постає в єдності двох граем: граемі суб'єкта зняряддя та граемі суб'єкта засобу, напр.: *За дверима раз у раз дзвонив телефон і дзвінко постукувала друкарська машинка* (В. Кучер); *Погрюкуючи та мигтячи осяяними вікнами, промчався потяг, перепиняючи Свиридові дорогу* (М. Коцюбинський). Граема суб'єкта-зняряддя, безпосередньо підпорядкована підкатегорії інструментального суб'єкта, вказує на набуту в підметовій позиції похідного простого речення суб'єктну функцію синтаксеми, супроводжувану вихідною (первинною) функцією зняряддя дії. А граема суб'єкта-засобу, безпосередньо підпорядкована також підкатегорії інструментального суб'єкта, виражає набуту в підметовій позиції похідного простого речення суб'єктну функцію синтаксеми, супроводжувану вихідною (первинною) функцією засобу дії.

Інструментальні семи у формі називного відмінка можливі на основі транспозиції відмінкових форм орудного відмінка або прийменниково-відмінкових форм, але з обов'язковою нейтралізацією первинної суб'єктної семи у вихідному реченні, пор.: *І простолюд топтали вони кінями* (М. Рильський) → / *простолюд топтали коні*.

Поява у формі підмета інструментальної семи спричиняє синкретизм цієї форми та окреслює транспозицію відмінкової форми, в якій конденсується подвійна семантика, напр.: *Сани ледве сунулись, риючи полоззям глибокі кучугури* (І. Микитенко), пор.: *Ми саньми ледве сунулись...*; *До станції приповз довгий товаровий потяг* (О. Досвітній), пор.: *До станції приповзли довгим товаровим потягом*.

Перенесення на неживі предмети рис живих (істот) зумовлює можливість для інструментальних сем "проникати" у формально-граматичну підметову позицію, центральну позицію в організації моделі речення, а також особливий взаємозв'язок із присудком. Супровідні інструментальні семи є вторинними у формі називного, що наділений насамперед типовою для нього суб'єктною семантико-синтаксичною функцією. Із цього погляду називний інструментального суб'єкта є похідним у реченнєвій моделі.

Підкатегорія предикатної субстанційності. Підкатегорія предикатної субстанційності, підпорядкована надкатегорії субстанційності неелементарного простого речення, відбиває функціональну взаємодію в похідних простих реченнях субстанційних і предикатних величин, а також взаємозв'язки субстанційної позиційної семантики та первинної (вихідної) семантики предикатної одиниці й утворення на цьому ґрунті семантично ускладнених синтаксем із предикатно-субстанційною функцією.

Однією з особливих ознак неелементарного простого речення є прихований категорійний статус вторинних значень, які виявляємо лише на глибинному рівні. Зауважимо, що найфундаментальнішою рисою та онтологічною властивістю речення є протиставлення предикатного (ознакового) й субстанційного (зі значенням власне предметності) компонентів у реченнєвій семантико-синтаксичній структурі. В неелементарному простому реченні можливе переміщення предикатного (ознаково-

¹ Порівняймо твердження Ю. С. Степанова, який зазначає, що спочатку в номінативно-акузативних мовах лівобічну позицію суб'єкта могли заповнювати лише назви істот – активних носіїв дії [11, 18–26]. Розширення можливостей заповнювати лівобічну позицію пов'язане з процесами метафоризації, здатністю інших (не назв істот) іменників бути псевдосуб'єктами. Продуктивними тут є назви конкретних (неживих) предметів, абстрактних понять, для яких первинною могла бути об'єктна або інструментальна функція [див.: 12, 101–103].

го) слова в субстанційні позиції (формально-синтаксичні позиції підмета чи керованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичні позиції суб'єкта, об'єкта тощо). При цьому ознаковий компонент виступає, пристосовуючися до здійснення вторинних чи зміщених категорійних функцій, морфологічним іменником. Цей іменниковий уже елемент виконує формально-синтаксичну й семантико-синтаксичну функцію субстанційних синтаксем, оскільки перебуває в їхніх позиціях, і водночас додаткову семантико-синтаксичну функцію предиката, відображаючи, великою мірою, семантику відношень між елементарними простими реченнями, напр.: *Він вслухався в рокіт хвиль* (Н. Рибак) = *Він вслухався, як рокотали хвилі; Вслухайтеся, земле і небо, у рокіт страждань моїх* (В. Симоненко) = *Вслухайтеся, земле і небо, як рокочують страждання мої; Чути гуркіт гармат* (І. Нечуй-Левицький) = *Чути, що гуркочують гармати*.

Предикат – морфологізований іменник (нерідко з прийменником) у неелементарному простому реченні займає частіше об'єктну позицію, представляючи граему предикатного об'єкта. Ця граема, безпосередньо підпорядкована підкатегорії предикатної субстанційності, позначає взаємодію в похідних простих реченнях позиційної об'єктної семантики та первинної (вихідної) семантики предикатної одиниці й утворення на цьому ґрунті семантично ускладненої синтаксеми з предикатно-об'єктною функцією. Вона в такій прихованій формі передає характер семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями у структурі простого ускладненого. Напр.: *...як би увільнити себе від зверхності патріарха* (І. Франко); */ король той виклик* (на двобій з Іваном мусив прийняти...) (А. Шиян).

Проте об'єктна функція для вторинних іменників, що з'являються під впливом категорії віддієслівної або відприкметникової субстантивациї, не єдина. Віддієслівні чи відприкметникові морфологізовані іменники-предикати виконують і суб'єктні функції в підметових і непідметових формально-синтаксичних позиціях, поєднуючи водночас предикатну семантику та відтворюючи реляційну субстанційну структуру абстрактної ситуації. Такі іменники стосуються граеми предикатного суб'єкта, яка, безпосередньо підпорядковуючись підкатегорії предикатної субстанційності, вказує на взаємодію в похідних простих реченнях позиційної суб'єктної семантики та первинної (вихідної) семантики предикатної одиниці й утворення на цьому ґрунті семантично ускладненої синтаксеми з предикатно-суб'єктною функцією. Складність полягає в тому, що за іменниковою формою захованими постають логічні відношення елементарної ситуації, що в похідному простому реченні набула згорнутого вигляду. Напр.: *Вбивство парламентарів було провокаційним викликом* (О. Гончар), пор.: *Вбили парламентарів + Воно (вбивство) було ... (стало) викликом*. Зазначимо, що згорнуті віддієслівні і відприкметникові або інші іменники-предикати в підметовій функції потребують дієслів, які мають трохи послаблену семантику, але виконують функцію сполучної ланки між двома елементарними ситуаціями (це переважно дієслова *викликати, зумовлювати, призводити, спричиняти, породжувати, стати, бути* тощо). Напр. ще: *Літа пригасили горе...* (М. Стельмах); *Розвиток капіталізму в Росії зумовив виникнення нового класу...* (Історія...); *...до яких думок призводити твоя упертість мусить* (Леся Українка); *Зовнішня неохайність призводить до занепаду дисципліни* (А. Шиян). Тут реалізовано граему предикатного суб'єкта із семою умови, пор.: *неохайність призводить до занепаду; розвиток ... зумовив виникнення* тощо.

У формально-синтаксичному вияві речення з аналізованими предикатними іменниками мають ознаки простого речення, тоді як на глибинному (семантичному) рівні спостерігаємо трансформацію двох і більше вихідних елементарних простих речень, унаслідок якої в похідному неелементарному простому реченні постають дві центральні формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні позиції синтаксем із предикатно-субстанційною функцією, пор.: *Заздрість тільки й самолюбство до гризні людей призводить* (Леся Українка), пор.: *Хтось заздрісний і самолюбний, і люди між собою через це гризуться...* Категорія субстантивациї зумовлює розташування віддієслівних і відприкметникових компонентів у згорнутому реченні в різних позиціях. Цей процес стає можливим за реченнево-творення на ґрунті двовалентних зв'язкових дієслів-присудків. Згорнуті предикати вихідних елементарних простих речень в одному випадку реалізують граему предикатного суб'єкта, пор.: *Заздрість призводить ...*, а в іншому – граему предикатного об'єкта, пор.: *... призводить до гризні*. Напр. ще: *Поведінка лікаря породила в Олені недобрі підозріння* (І. Вільде). Можливі інші значення, наприклад, у граемі предикатного суб'єкта: *Вже приносить плоди осінь на пожовклі килими...* (М. Рильський), де предикатний суб'єкт *осінь* має темпоральну сему. Отже, категорія субстантивациї зумовлює перерозподіл позицій і поєднання двох категорійних функцій в одному морфологічному компоненті

ускладненої моделі речення. На цій основі побудовано грамеми предикатного суб'єкта та предикатного об'єкта, безпосередньо підпорядковані підкатегорії предикатної субстанційності. Це підтверджує тезу про міжкатегорійну взаємодію в реченнєвій структурі і складні міжкатегорійні процеси, що їх спостерігаємо на тлі неелементарних речень.

Висновок. Семантико-синтаксична структура речення як основної синтаксичної одиниці ґрунтується на його (речення) семантико-синтаксичних категоріях, які становлять надто складну й розгалужену сукупність із їхніми ієрархічними відношеннями і градаційним членуванням на менші категорійні величини. Семантико-синтаксичні категорії виявляють різнотипну спеціалізацію в семантично елементарному простому реченні, з одного боку, і складному та дериваційно пов'язаному з ним семантично неелементарному простому реченні – з другого.

Література

1. Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 225.
2. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – С. 142–156.
3. Слинко І. І. Другорядні чи поширюючі члени речення? / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
4. Ключов Г. Н. О разработке проблематики обращения / Г. Н. Ключов // Рус. яз. – Минск : Изд-во Беларус. ун-та, 1981. – С. 5–26.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
6. Бодуэн де Куртенэ И. А. Лингвистические заметки и афоризмы / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Журн. М-ва нар. просвещения. – Ч. ССС XXXXVII. – 1903. – Май. – С. 1–5.
7. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
8. Скаб М. Морфологічні категорії української мови і функціональна сфера апеляції / Мар'ян Скаб // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : Філологія. – 2000. – № 2. – С. 29–31.
9. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка / О. Б. Сиротинина. – М. : Высш. шк., 1980. – 142 с.
10. Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке / Л. Д. Чеснокова. – М. : Просвещение, 1980. – 110 с.
11. Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
12. Уленблек К. К. Agens I Patiens в падежной системе индоевропейских языков / К. К. Уленблек // Эргативная конструкция предложения. – М. : Изд-во иностр. лит., 1950. – С. 101–103.
13. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 22 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Статтю подано до редколегії
16.12.2010 р.